

Sérií dalších článků chce redakce Sociologického časopisu vstoupit do marxistické sociologické diskuse k aktuálnímu problému rodiny a postavení ženy v socialistické společnosti. Redakce je si plně vědoma, že i tato oblast sociologické analýzy v minulých letech nezůstala ušetřena nereálných, pseudopolitických vlivů a koncepcí, které čekají na své kritické vyhodnocení. Záměrně proto zvolila cestu publikace následujících příspěvků, které mají jak své klady, tak i své nedostatky, vyjadřují však do jisté míry současný stupeň poznání v této oblasti.

Vztah základních civilizačních proměn ných ke změnám ve vzorcích rodinného chování

VLASTA FIŠEROVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

I. Úvodní úvahy: historické přístupy, náčrt problému, nové otázky a nová východiska

Ačkoliv se problém rodiny vynořil jako vážná společenská otázka již více než před sto lety, nestal se dosud ve své komplexnosti ani méně palčivým, ba ani méně provokujícím. Byly to nejen naléhavé potřeby vývojových společenských koncepcí, které se musely nějakým způsobem s tímto problémem vyrovnávat a pro které se rodina stala kritickým bodem polemik a sporů, ale byla to především kritická situace mnoha rodin, jejichž vnitřní struktura nebyla schopna dostatečně pružně a nekonfliktně reagovat na změny v ostatních, necitelně nezávislých strukturách nově se rodícího sociálního systému, jež si vynucovala pozornost a řešení.

Na počátku industrializace nazývali mnozí z řad společenských vědců i sociálních politiků tento stav krizí rodiny, podléhající často romantickému konzervatismu tradičního hodnocení nových forem chování a iluzi o přizpůsobení soukromého života potřebám člověka a nových sociálních institucí. V poslední době je naopak jen velmi málo těch, kteří jsou ochotni takto jednoduše hodnotit změny v oblasti rodiny.

Mnoho problémů souvisejících s fungováním a existencí rodiny bylo současnými společnostmi vyřešeno, mnohé jsou postupně značně různě a na různých úrovních řešeny, mnohé „problémy“ ztratily však svůj smysl pouze v důsledku výměny generací. Na druhé straně se zdá, že řešení některých teoreticky i prakticky problematických otázek je stále velmi vzdálené jak pro současnou vědu, tak pro současnou politiku, a to i přesto, že věda již po-

važuje změny v rodině za změny základního tématu, a politika uznává, že nelze dlouhodobě ovlivňovat společenské procesy, aniž by byl brán zřetel na jednotlivce také mimo sféru jeho profesionálních vztahů a vazeb.

Tato tvrzení platí navzdory tomu, že se takřka rok od roku, desetiletí od desetiletí mění povaha nejaktuálnějších problémů rodiny a že i dnes jsou v různých sociálních systémech tyto problémy značně odlišné. Lze to snad nejlépe demonstrovat na různých populačních trendech a jejich sociálních zdrojích v různých zemích. Někde je vážným problémem dosažení vzrůstu populační křivky (jako například u nás), jinde naopak hledají způsoby, jak populaci omezit na snesitelnou míru (zejména v rozvojových zemích). Ukázalo se, že oba problémy jsou jen obtížně řešitelné.

Měnlivost problémů souvisejících s rodinou a přibuzenským systémem v protikladu k jejich předpokládané dřívější relativní stabilitě a zdánlivá nesrovnatelnost rozličných trendů a tendencí velmi ztěžovala a ztěžuje vypracování ucelenější teorie rodiny, popř. změn v rodině, avšak na druhé straně poskytuje významný materiál a inspirační zdroje pro budování této teorie i pro možnosti teoretické explikace.

Některé dílčí zachytitelné a popsatelné proměny nepřinášejí často očekávané žádoucí a jednoznačné výsledky a samá povaha problému znesnadňuje potřebné zobecňování.

Protože touto sférou, kterou by bylo možno pracovníě nazvat sférou soukromou,¹ prochází téměř každý člověk a získává v ní jisté individuální zkušenosti, jež pro subtilní povahu předmětu zkou-

¹ Pojem *soukromá sféra* používám, aniž si činím nárok na přesnou definici, jako označení pro takovou oblast lidské činnosti a sociálních vztahů, které tvoří integrální část velkých sociálních organizací a institucí.

mání nejsou nevýznamné ani pro vědeckou interpretaci, můžeme se setkat u mnoha lidí, a to i u odborníků, s tím, že nejsou schopni překročit osobní kritéria hodnocení, interiorizovaná v jejich vlastním životě, v jejich vlastním sociokulturním prostředí, jež tvoří elementární mez pochopení výraznějších sociálních změn v odlišných kulturních a sociálních podmínkách. Takové subjektivně zabarvené přístupy zpravidla nechtěně opomíjejí objektivní úroveň pohledu, který je základem vědeckých tvrzení, a podléhají optickým klamům svého způsobu vidění světa.

I když za druhé straně právě studium individuální, neopakovatelné zkušenosti může být zdrojem údajů o změnách i konstantních formách v určitých typech rodin, je zároveň nepochybné, že zde může nejsnáze dojít k neoprávněné generalizaci, jestliže nebudeme pečlivě rozlišovat poznatky od subjektivních hodnotových soudů.

Kromě specifické povahy problémů tzv. soukromé sféry, do které rodina patří a která významně ovlivnila vytváření jednotlivých článků teorie rodiny, je třeba dále vycházet ze skutečnosti, že v sociální teorii vůbec byla až do nedávna věnována poměrně malá pozornost změně jako takové a rodina byla i v pojetí mnoha předních teoretiků pojímána jako určitý specificky fungující subsystém v poměrně neměnném rámci konstantních sociálních i osobních potřeb bez vnitřních zdrojů dynamiky.

Teoretické přístupy k problematice rodiny a příbuzenského systému mají dnes již svou bohatou historii, která by sama o sobě mohla být i zdrojem informací pro osvětlení vývoje některých problémů v rodině za posledních sto let.

Historii přístupů a zpracování problematiky rodiny a příbuzenského systému je možno pojmut z několika hledisek. Jednak jako výsledky sociální politiky a jednak jako historii vytváření vědecko-teoretických koncepcí. S jejich vývojem pak můžeme dále sledovat a srovnávat významné změny ve veřejném mínění, jež bylo nejen ovlivňováno problémy sociální politiky a popularizací vědeckých teorií, ale také tvořilo určitou atmosféru jejich vzniku. Je faktem, že mnohé z čtených

diskusí na toto téma měly nejen jeden utopický rys. Veřejné mínění vyzdvihovalo hned tu či onu vědeckou teorii podle toho, nakolik odpovídala jeho hodnotám a potřebám. Široký zájem o tyto problémy a jejich tradiční ožehavost vyvolávaly bouřlivé diskuse, jež tvořily významnou část konfliktů politických hnutí a jejich ideologií. Mezi takoveto diskuse patřila i diskuse o volné lásce, která proběhla dokonce na půdě komunistického hnutí. Bylo by jistě chybou odvrátit zcela pozornost od těchto dnes již jen historických dokumentů doby a domnívat se, že byly-li většinou bez důsledků právě v oblasti sociálních opatření a prokazatelně neovlivnily ani chování lidí, že byly bez významu. Nepůsobily bezprostředně jen na angažovanou část veřejnosti, která často hledala v politických hnutích sociální potvrzení svých soukromých představ a hodnot a ve vědě zdůvodnění svého solidního konzervatismu nebo osvobozujícího „volnomyšlenkářství“. Zvolna a postupně narušovaly tradiční představy, ideály i žité normy a vytvářely tak zprostředkovaně podmínky pro zcela nové veřejné vědomí a mínění, které bylo schopno akceptovat ideály nepředstavitelné ještě v předcházející generaci.

Do těchto historických skutečností je třeba zařadit i pád nejrůznějších mýtů v oblasti rodinné problematiky. Nebyl to jen často uváděný mýtus o lepší a klidnější minulosti, která více přála integrovanému a „spofádanému“ rodinnému životu; o minulosti, která se současníkům téměř vždy jeví jako idyličtější, méně rozporná, bezstarostnější a méně problematická než jejich vlastní současnost, kterou již nevidí očima chráněného a nechápajícího dítěte nebo očima sentimentálního stáří.

Tento mýtus byl téměř všude spojován s představou klidného venkovského života, zakotveného pevně ve zvycích a normách rurálního tradicionalismu. Jenž opředl sociální vztahy i pracovní postupy magickou sítí rodového dědictví. Ovládal americkou rodinu, jak například ukázal W. J. Goode², právě tak jako rodinu žijící v našich podmínkách. Zatím nikdo z nás neanalyzoval naše specifické poměry, které pravděpodobně ještě zesilovaly tyto tendence. Tradičně vysoce ce-

² W. J. Goode, *The Family*, Prentice Hall 1964, s. 105.

něný poměr k půdě, hájení národních tradic, jejichž udržovatelem bylo právě venkovské obyvatelstvo, a dokonce i neobyčejně těžké existenční podmínky, to vše mělo za následek houževnaté lpění na tradičních hodnotách, jež byly u nás poněkud paradoxně zdůrazňovány romantickým kritikem vlády majetku a rodičovské autority. V této souvislosti bych chtěla upozornit na demografickou skladbu našeho obyvatelstva, jak se vyvíjela od pádu feudalismu. Sledování demografického pohybu není bez potíží, neboť statistiky z tehdejší doby nezachycovaly demografickou skladbu obyvatelstva, spíše ji jen velmi hrubě naznačovaly. „Nynějšího čtenáře překvapí nejvíce, že staré statistiky se zajímaly jenom o muže, pozůstatek to feudálních dob; a vrstvyly muže ještě podle středověkých hledisek privilegovaných a majetkových. I statistika z roku 1851 kategorizovala všehovšudy 5 % obyvatel, zatímco mezi „ostatní“ řadila plných 95 % obyvatel“.³

Důležité je zjištění, že i na základě těchto velmi hrubých údajů je možno usuzovat na hlubší strukturální přesuny v naší společnosti a je možno sledovat i zrod nových sociálních skupin. Pouhé zjištění těchto přesunů však ještě nestačí k tomu, abychom mohli jednoduše tvrdit, že znamenaly změnu charakteru naší společnosti ve společnost industriálního typu. Naše společnost nepochybně tyto rysy měla, je však otázkou v jaké šíři a v jakém stupni rozvoje.

Za nejvýhodnější orientační a momentálně nejjednodušší kritérium pokročile industrializované, nebo naopak značně opožděně industrializované země je možno považovat změny a přesuny mezi obyvatelstvem zemědělským a průmyslovým. Demografický náčrt z doby krátce po roce 1850 ukazuje, že Výslovně zemědělství se tehdy v Čechách živilo plných 50 % rodin; vedle toho zemědělstvím společně s řemesly nebo jinými živnostmi dalších 16 % rodin; jenom řemesly 14 % rodin. Tedy samostatným podnikáním se zabývalo dohromady více než 80 % českého obyvatelstva a jenom necelých 20 % bylo zcela nezávislých“.⁴

Dále můžeme přeskočit celou dlouhou periodu, abychom zjistili, že ještě před

druhou světovou válkou představovalo zemědělské obyvatelstvo celou třetinu populace a rychlejší úbytek zemědělského obyvatelstva je zaznamenáván až po roce 1945.⁵

Již tyto velmi stručné údaje naznačují, jaké bylo tempo industrializace u nás, a dále také naznačují, jak rychle se mohla měnit tradiční struktura domácností a rodin, z níž někdy usuzujeme i na přesuny v tradičních hodnotových vzorcích.

Tendence idealizovat minulost se ostatně neprosazuje jen v této oblasti vztahů. Fáze života v rodinném cyklu, který přináší ve své posloupnosti vždy jinou jeho konkrétní náplň, jiné cíle a jiné role, umožňují a podporují vznik mýtů o minulosti. Tak například názor na život předcházející generace bývá často ovlivněn dětským pohledem, kdy člověk je zpravidla v kontaktu nejen s rodiči, ale i s prarodiči. Dětský pohled na vztahy kolem sebe si člověk uchovává po celý další život a některá jeho omezení a nepřesnosti není schopen nikdy překonat.

Postupně mizely i další mýty. Opravovány byly např. původní optimistické představy o velkých možnostech sociálních věd při rekonstrukci minulosti prostřednictvím srovnávací analýzy různých kultur. Stále častěji se ukazovalo, že možnosti rekonstrukce minulosti jsou více než omezené a že konstrukce zůstávají konstrukcemi, pro které je neobyčejně těžké najít argumenty v hlubší analýze rodinného a příbuzenského systému jednotlivých společností. Poznání života našich vývojově ustrnulých současníků přinášelo mnoho rozporných závěrů a jejich vliv je spojen se zánikem zjednodušených představ o univerzální rozšířenosti některých typů příbuzenského a rodinného systému.

Byly opouštěny i názory, které přecenily vliv šíření morálních idejí, ve vědeckější terminologii kulturních vzorců, na úkor působnosti skutečných podmínek života rodiny. Morální rozhořčení nad změnami v rodině, často provázené iluzemi o přeměně sociálního systému přeměnou základní společenské buňky — rodiny, ostře kontrastovalo se situací, do které se společnost jako celek dostávala.

V této situaci přestávala být úspěšná zejména buržoazní evolucionistická teo-

³ V. Davídek, *Změny ve společenské skladbě obyvatelstva v českých zemích po pádu feudalismu* (I. část), *Demografie* 2/1964, s. 142.

⁴ Tamtéž s. 140.

⁵ M. Kučera, *Obyvatelstvo ČSSR v letech 1945 až 1965*, *Demografie* 2/1965, s. 97.

rie vývoje rodiny, která vycházela ze značně zjednodušených představ vývoje, převzatých hlavně z poznání biologických zákonitostí — totiž z představ, že každému vyššímu stadiu vývoje musí předcházet stadium vývojově nižší. Tato teorie odvodila celou dlouhou historickou linii vývoje rodinného systému, na jehož vrcholu — jak poznamenali někteří historikové sociologie rodiny — stála viktoriánská monogamie, v církevní dogmatice katolická monogamní rodina a podle Marxe buržoazní typ monogamie, jejíž podstatu označil za nástroj vlastnictví, a Engels za „oporu měšťákovy hrabivosti“.

A tak mnohé problémy a otázky, které po dlouhá léta motivovaly práci a zaměření mnoha antropologů, etnografů a historiků, pracujících metodou srovnávací analýzy přežívajících primitivních společností, pokládá dnes moderní věda za nevědecké a s vědomím omezených možností seriózních řešení podobných otázek je odvrhuje a nastoluje problémy jiného druhu.

Na začátku této vývojové linie rodiny byla podle evoluční teorie sociální promiskuita primitivů, ze které se vyvinulo skupinové manželství, matriarchát, později patriarchát atd.

Vážným argumentem proti metodě i proti zásadním tvrzením a hypotézám srovnávací antropologie byl důkaz o tom, že současná organizace primitivních společenství nemůže být ztotožňována s jejich prvotní a pravěkou organizací. Moderní antropologie přinesla důkazy, že tyto společnosti většinou nezůstávaly uzavřené před mnoha dalšími vlivy, a dokonce je velmi pravděpodobné, že se zcela neuzavřely ani vlivům soudobé evropské společnosti.

Zde se nabízí srovnání s marxistickými přístupy a jejich historií. Marxismus zpočátku velmi dobře spojoval teoretickou koncepci s praktickými řešeními a předjal tak přístupy moderní vědy. Tím, že zdůraznil historičnost rodiny jako jedné základní významné společenské kategorie, tím, že rodinu nepojal jako izolovanou společenskou jednotku, ale naopak snažil se ji vysvětlit v širším společenském kon-

textu, měl skutečně primát ve vědeckém přístupu k rodině. Tento názor není jen výsledkem nekritického poměru k marxismu. Je možno se s ním setkat i u špičkových představitelů současné sociologie rodiny, jakým je například jeden z předních amerických sociologů rodiny, který byl již citován — W. J. Goode.⁶

Goode je přesvědčen, že metodologická pozice přímo Marxe ochraňovala před grandiózními rekonstrukcemi. V *Německé ideologii* Marx říká: „... Tato rodina, která je zpočátku jediným sociálním vztahem, se později, když rozmnožené potřeby vytvářejí nové společenské vztahy a když větší počet lidí vytváří nové potřeby, stává vztahem podružným... a proto je nutno jej zkoumat a vykládat na základě existujících empirických údajů, a ne z pojmu rodiny, jak je to zvykem v Německu.“⁷ I když tato tvrzení nejsou vysvětlena ani dokazována, faktem je, že v této velmi stručné formulaci je přesně vystižen základní přesun pozice rodinně příbuzenského systému v moderní společnosti a je zde i odmítnut spekulativní přístup k výkladu na základě pojmu vývoje rodiny bez analýzy empirického materiálu. Současná sociologická teorie rodiny považuje právě vznik nukleární rodiny a její relativní osamostatnění formou adaptace ke struktuře socioprofesionálních rolí za jednu z nejpodstatnějších změn v rodinně příbuzenském systému. T. Parsons, který v rámci svého celoživotního úsilí o ucelenou analytickou teorii sociálního systému věnoval nemalou pozornost teorii rodiny a příbuzenských vztahů, říká, že proces, kterým nepřibuzenský systém nabývá prvotní důležitosti v sociální struktuře, je nevyhnutelně spojen s problémem ztráty rodinných funkcí nebo s jejich omezením či transformací.⁸ Problém emancipace základních sociálních sfér činnosti a sociální organizace od rodiny a jejich zpětný vliv na tuto instituci tvoří stále jedno z ústředních témat sociologie rodiny, ke kterému se ještě dále vrátíme.

Poněkud složitější je hodnocení Engelsony práce *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Nechci dále zatěžovat vý-

⁶ W. J. Goode, *Industrialization and Family Change*, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Industrialization and Society*, UNESCO — Mouton 1966, s. 237.

⁷ Marx — Engels, *Sebrané spisy*, sv. 3, Svoboda 1958, s. 43.

⁸ T. Parsons, *The Stability of the American Family System* in N. W. Bell and E. F. Vogel, *A Modern Introduction to the Family*, Collier-Macmillan 1960, s. 45–51.

klad tímto složitým tématem, kterým jsem se zabývala jinde, ale chci jen stručně zopakovat některé závěry, ke kterým jsem dospěla. Engelsova práce je nepochybně užejí spojena se stavem a vlivem výše zmíněné evoluční teorie. Poznatky věd, které — jak již bylo řečeno — pracovaly srovnávací metodou, byly spolu s relativně nedokonalým materiálem o současnosti jedinou empirií, která se Engelsovi nabízela. Přestože řada dílčích tvrzení neobstojí v konfrontaci s pozdějšími poznatky společenských věd, má Engelsova práce i dnes svou trvalou hodnotu. „Na Engelsovu práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* je nutno pohlížet jako na vnitřně skloubenou logickou hypotézu. Podstatou této hypotézy není otázka univerzální rozšířenosti matriarchátu, i když je tato otázka podstatná z hlediska základní vývojové linie historie člověka. Vývojová linie nevylučuje však možnost jiných, dnes již ustrnulých vývojových variant. Kromě toho Engelsovy úvahy se odvíjejí na základě poznatků o omezeném počtu společenství a jsou konfrontovány jen s kulturou vyspělé západní civilizace. V těchto úvahách není například zahrnuta asijská kultura, a proto i ve sporech o univerzálnost některých jevů jde vlastně o univerzálnost relativní. Otázka univerzální rozšířenosti matriarchátu byla pro Engelse důležitá i z toho důvodu, že na ní bylo nutno dokázat, že společenská nerovnoprávnost pohlaví není v původní lidské přirozenosti... Absurdní dogmatizování jednotlivých Engelsových myšlenek i celých hypotéz, stejně jako srovnávání jeho myšlenek s jednotlivými pozitivně zjištěnými fakty, která ani ve svém souhrnu nezasahují rovinu jeho abstrakce, jsou podle mého názoru výsledkem nepochopení jednotlivých Engelsových tvrzení, výsledkem nepochopení jeho koncepce i způsobu myšlení, kterým Engels předstihl svou dobu.“⁹

Další poměrně dlouhé období marxismu je charakterizováno nezájmem představitelů marxistické teorie o tento problém. Vysvětlení je víc než snadné — na pořadu dne byly jiné důležitější problémy. Po období sníženého zájmu o tuto problema-

tiku následovalo kratší období různých živelně se rodících, často velmi extrémních názorů a postojů k této problematice. Od dvacátých let tohoto století lze již systematicky pozorovat rodinnou politiku jako odraz socialistické ideologie, která však neuniká různým deformacím. Například známá prvotní tendence k uvolnění socialistického rodinného zákonodárství v sovětském Rusku byla později revidována a nahrazena naopak zvýšeným důrazem na ideální, tzv. „socialistickou“ rodinu, v níž nebylo místo pro žádný přestupek proti tradičním křesťanským normám. Prvním důvodem k tomu byla zajištění skutečnost, že socialistický stát si uvědomil své vlastní zájmy na populační funkci rodiny. Druhým podnětem bylo to, že stát nebyl schopen převzít ani zaopatřovací, ani socializační funkci nukleární rodiny. Ukazuje se i dnes, že úspěch podobných snah je zatím dosti nepravděpodobný.¹⁰

Již dříve jsem se zmínila o tom, že historie přístupů k zpracování problémů rodiny zaznamenala pád mnoha mýtů. Některé koncepce, které neposkytovaly dostatečné východisko pro naléhavé potřeby praktických opatření, byly korigovány realitou a i samotná naléhavost řešení vyvolávala jistou nervozitu a znemožňovala ulpívání na vžitých představách. Tuto atmosféru ještě zesilovaly a komplikovaly nečekaně prudké vlivy a důsledky rozvíjející se techniky a samozřejmě i vážné společenské otřesy. Přesto životní úroveň ve všech vyspělejších zemích západní kultury stoupala, byly tu ohromující technické vynálezy, které mohly významně ovlivnit také samotný charakter života v rodině a v domácnosti, a dokonce se zdálo, že jsou vytvořeny předpoklady svobodnějšího chování a rozhodování v oblasti rodinných vztahů. Ale ani v této novější fázi industrializace nepřinášely a nepřinášejí některé podobné nebo shodné procesy stejné a jednoznačné výsledky pro změnu struktury rodiny, jak by se dalo očekávat. Situace se ještě více zkomplikovala, když industrializace začala pronikat i do tradičně nevyvinutých částí světa, kde se setkávala s formami rodiny a

⁹ V. Fišerová, *Poznámky k teorii rodiny v: Bedřich Engels, Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Mladá fronta 1967, s. 140.

¹⁰ Srovnaj například s: M. Zelditch Jr., *Family, Marriage and Kinship* in R. E. L. Faris, *Handbook*

of Modern Sociology, Rand Mc Nally and Company 1964, s. 724; J. R. Pitts, *The Structural-Functional Approach*, in H. T. Christensen *Handbook of Marriage and the Family*, Rand Mc Nally and Company, Chicago 1964, s. 111.

kultury ještě méně adekvátními, než byla křesťanská morálka a monogamní rodina evropského typu na počátku rozvoje kapitalismu.

Bylo by jistě naivní dokazovat, že současné teorii se podařilo vyřešit otázky a problémy, které byly nastíněny v minulosti. Ani v oblasti praktických opatření sociální politiky nebylo, přes jistý pokrok, dosaženo základních cílů a mnohé ideály zůstaly nenaplněny. Nová situace přinesla i zcela nové problémy.

II. Změny v rodině: jejich zdroje a možné interpretace

Vraťme se nyní k základnímu tématu, kterým jsou změny v rodině a jejich souvislost s ostatními civilizačními změnami. Především je třeba konstatovat, že změna jako kategorie společenského dění byla vzata na milost i v západní sociologii a zejména v posledním období je jí věnována velká pozornost. S určitou nepřesností je možno říci, že v rámci sociologie rodiny sice přežívá právě pro vědomí krizových nebo alespoň nových procesů v rámci této instituce, ale nebyla v obecnější rovině analyzována.

V marxismu tento problém nedostatečné pozornosti ke změně pochopitelně neexistoval, protože jednak sám obsahuje teorii sociální změny a vývoje jako fundamentální část svého teoretického systému a jednak proto, že zde působila Engelsova práce, která explikovala marxistické pojetí sociální změny přímo na historii rodiny.

V deformovaných, eschatologických pojetích marxismu, jež se objevila později, projektovaly se stejně tak představy volné lásky jako křesťanský ideál spořádané „harmonické“ rodiny. Kategorie změny v těchto pseudomarxistických pojetích však byla opomíjena z poněkud jiného hlediska. Jednostranné zdůrazňování vývoje a jeho zákonitě nevyhnutelné pokrokovosti zastíňovalo reálné a postupné změny ve vývoji a vedlo k tomu, že nebyly dostatečně zkoumány změny z hlediska jejich vnitřního smyslu a že jim byla často věnována pozornost jen z hlediska hrubé klasifikace na změny v rámci pokroku nebo proti němu.

V souvislosti s problematikou rodiny se v současnosti ze všeho nejčastěji hovoří o změnách v rodině a rodina slouží jako

model společenské změny i v obecné společenské teorii. Prakticky téměř všechny výzkumy na rodinné téma přinášejí údaje o změnách v současné rodině.

Dříve než probereme některé ze základních trendů ve změnách rodiny a příbuzenského systému, uvažujme poněkud obecněji o tom, co je možno považovat za změnu v rodině, podle jakých kritérií tyto změny lze třídit a dále o tom, jaké jsou reálné vnitřní zdroje změny v samotné rodině a příbuzenském systému.

V souvislosti s tradičně fungující rodinou nebyl problém změny téměř nikdy uváděn jako závažný, ačkoliv je více než jasné, že změna měla své místo i v tomto typu rodiny. Budeme-li dále hovořit o univerzálních zdrojích změny v rodině a příbuzenském systému, můžeme již nyní říci, že se vztahují na všechny typy rodin, které kdy v lidské společnosti existovaly. Bez nich si ani nemůžeme představit jakýkoli vývoj této společenské instituce a jednotky, neboť je nemyslitelné, aby setrávání v čase nebylo vystřídáno dalším ve vztahu k němu komplementárním procesem, jakým je změna.

Ani na obecné úrovni se nemůžeme zabývat problémem, za jakých podmínek a situací dochází ke změně v systému. V tuto chvíli nás zajímá problém pochoopení, utřídění a popisu změny v rodině a příbuzenském systému, které charakterizují jeho poslední vývoj. Jak tyto změny interpretovat v souvislosti se změnami v jiných oblastech?

W. E. Moore, který se zabýval problémem změny, poukázal na to, že zdánlivá všudypřítomnost změny neznamená ještě nemožnost odhalit a ukázat některé její zdroje. Z našeho hlediska bude zajímavé, že za jeden z takových zdrojů změny je možno považovat samotnou rodinu.

Rodina, v níž se téměř pravidelně uskutečňují jednotlivé fáze rodinného a životního cyklu, je na druhé straně také univerzálním nositelem změny. V rodině je možné pozorovat nejen změny v rolích v souvislosti s obdobím, věkem a individuálními diferencemi, jejichž je člověk nositelem, ale také změny způsobené přenosem kultury z generace na generaci. I když zatím zcela pomineme vnější zdroje dalších možných změn, můžeme tvrdit, že je více než nepravděpodobné, že střídání generací, udržování a rozvíjení kultury probíhá jako přesné a stabilní opakování

či reprodukce určitých procesů v čase. Moore tvrdí, že jak internalizace hodnot, tak socializace individua přinášejí vždy jisté obměny. Tvrzení, že děti se rodí do určité společnosti nebo do určité kultury, nepovažuje za přesné. Říká, že normálně se dítě narodí do rodiny jako základní společenské jednotky a ta by měla být jen z části pokládána za reprezentanta generalizovaných a jednotných hodnot, normativních a kognitivních orientací. „Univerzalita sociálních diferenciací strukturálně vylučuje přesnou uniformitu rodinných pozic.“¹¹

Zdrojem určitých obměn i změn mohou být nejen individuální difference a difference vzniklé v socializačním procesu, ale i difference mající kořeny v mechanismu obsazování rodinných a společenských rolí, neboť jejich rámec a pozadí také nejsou neměnné. Mechanismus obsazování společenských rolí nemůže totiž nikdy překročit rámec biologické reprodukce, kterou je nutno považovat za biosociální fakt. Je velice pochybné, že by někdy existovala společnost — a ani o žádné podobné nevíme — ve které by reprodukce byla vždy jen kontinuální numerickou duplikací populace. Moore uvádí, že i ty společnosti, které praktikovaly infanticidu, nesledovaly cíl předcházet změnám v populaci jako takovým.

Sledování základních populačních trendů proto není vedlejší záležitostí, která by snad neměla v sociologii rodiny co dělat. Moore vytýká sociálním vědcům zejména jejich přístup k populačním změnám. Podle jeho mínění jsou populační změny považovány svou podstatou za biologické proměnné, vnější sociálnímu systému. Přesná a celková kontrola fertility a mortality je navíc nemožná, a je tedy nejen nepravděpodobné, ale i snadno dokazatelné, že populace sice je relativně stálým, avšak nikoliv neproměnným prvkem vývoje struktury a fungování sociálního systému.

Moore dále vysvětluje, že v každém systému existuje nutnost alternování rolí (role expectations), protože je těžko předem odhadnout, zda společnost bude v době aktuálního střídání rolí přesycena nebo naopak nedostatečně zásobena ideálními kandidáty na určité role. Role indivi-

dua ve společenském systému jsou mnohonásobné, nikoliv jednoznačně jednoduché, a jsou tím četnější, čím více příbuzenský systém převládá a je určujícím faktorem sociálního systému. Určitá nejistota, kterou je možno odvodit z mechanismu obsazování rolí, může být také příčinou změny. Tento mechanismus střídání a posloupnosti rolí činí vždy aktuální roli nejistou.

Nakonec upozorňuje ještě Moore na fakt, že existuje možnost relativní autonomnosti určitého subsystému ve vztahu k ostatním částem sociálního řádu; pak zjištěné trendy nemusí být ani příčinami, ani důsledky změn v jiné části širšího systému.

Křížovými body, přinášejícími a produkcujícími napětí a umožňujícími tudíž změnu v rodině, jsou podle Moora tři kritické události ve vnitřním životě rodiny: manželství, narození a smrt.¹²

Doposud jsme se pokusili načrtnout, jaké mohou být některé univerzální vnitřní zdroje změn v rodině. Vraťme se však opět k Moorově myšlence o možnosti relativní autonomnosti určitého subsystému a položme si dále otázku základního významu. Víme, že univerzální změny mohou být i vně rodinného a příbuzenského systému. Víme také, že při analýze vnitřních zdrojů změn narážíme na tak obtížné problémy jako při analýze vnějších zdrojů změn. Klasikové marxismu pokládají jak vývojový stupeň práce, tak vývojový stupeň rodiny za dva základní momenty, formující společenské vztahy. Důležité bylo vymezení vzájemného působení těchto dvou momentů, které však nebylo možno provést jinak než analýzou konkrétního empirického materiálu.

Nejen marxismus si klade otázku, kterou jsme již dříve označili za základní — totiž: jaká existuje závislost mezi proměnnými v rodinné příbuzenském systému a typem sociálního systému? Máme tedy právo vykládat změny v rodině jako důsledek industrializačních procesů v moderních společnostech? Můžeme skutečně pokládat změny v rodině a příbuzenském systému za typický příklad a model strukturálně funkcionální adaptace, jak bývá často uváděno? Někomu se snad může

¹¹ W. E. Moore, *Social Change*, Prentice Hall 1963, s. 13.

¹² Tamtéž, s. 51.

zdát, že kladení těchto otázek je hledáním pseudoproblémů, když bylo již nescísněkrát dokázáno a popsáno, že industrializační změny a rozsáhlé strukturální přesuny v rodině se historicky překrývají, že jejich odlišení činí dokonce jisté potíže, a že jednoduše řečeno industrializace je příčinou změn uvnitř rodiny, neboť pomocí industriálních potřeb je možno zdůvodnit např. otevřenější třídní systém, vyšší sociální i geografickou mobilitu i změny v rodinných rolích apod.

Zdá se, že je těžko nesouhlasit s těmito názory. Všude, kde bylo možno pozorovat určité industrializační procesy, začal se také měnit i rodinně příbuzenský systém směrem k manželskému typu rodiny a tato zjištění stačila sama o sobě k tomu, že mnozí autoři považovali industrializaci za nositele prvotních sociálních proměnných. Změny v rodině naopak interpretovali jako závislé proměnné.

Bez povšimnutí nemůže zůstat ani názor, že industrializační změny jsou jedinou a základní příčinou změn v rodině. Chceme-li však změny v rodině vysvětlovat pouze industrializačními procesy, můžeme dospět pouze k výsledkům velmi sporného charakteru.

Musíme si totiž předem uvědomit, že naše metodologická i teoretická omezení jsou stále ještě značně rozsáhlá. Goode¹³ začíná své úvahy o změnách v rodině zjištěním, že ani stupeň, ani typ rodinných změn nebyl dostatečně a v potřebné šířce záběru zpracován. Chybí stále podrobnější fakta a ucelená teorie.

V oblasti teoretických přístupů je nejdříve nutno osvětlit význam používaného pojmu manželská rodina. Podle Gooda znamená tento termín jednak technicky ideální typ ve Weberově slova smyslu, jednak ideální pojem, protože jen určité, i když podstatné procento lidí ze současné populace vykazuje některé jeho charakteristiky, a konečně je ideálním pojmem také v tom smyslu, že jen určité procento rodin západní kultury, popřípadě i jiných kultur, se ve skutečném chování shoduje se strukturálně definovanými charakteristikami tohoto rodinného typu. Pro charakteristiku tohoto ideálního typu manželské rodiny uvádí Goode výčet 11 znaků:

1. Manželská dvojice nemůže počítat s pomocí širšího příbuzenského systému a naopak příbuzní neočekávají žádné služby od této dvojice.
2. Ani manželská dvojice, ani příbuzní nemají ve vztahu k sobě mnoho práv a vzájemné závazky jsou značně omezené.
3. Z předcházejícího vyplývá, že vzájemná morální kontrola manželské dvojice a ostatních příbuzných je také omezená.
4. Příbuzní nevyhledávají a ani neurčují místo pro nově založenou domácnost manželů, toto místo je proto neolokalitou. Tento fakt rovněž podporuje nezávislost manželské rodiny.
5. Výběr partnera probíhá svobodně podle vůle partnerů a nezávisle na zájmech příbuzných.
6. Jakmile začíná působit tento systém, dostává se do pohybu i věková hranice pro uzavírání manželství, i když mladí musí dosáhnout alespoň věku, kdy jsou schopni samostatně o sebe pečovat.
7. Fertilita je výsledkem realizovaných potřeb dvojice, je v různých podmínkách různá — vysoká nebo nízká.
8. Příbuzenský systém je omnilineální, to znamená žádná linie není preferována a teoreticky mají stejnou váhu.
9. Malá nukleární rodina je jediným prostředím, kde existuje možnost ziskání a udržování emocionální rovnováhy.
10. Také úroveň rozvodovosti se mění, i když opět nikoli jedním směrem, někde klesá, jinde stoupá.
11. Vznik nového manželství po smrti jednoho z manželů nebo po rozvodu je velmi pravděpodobný.

Pouhá konfrontace každého jednotlivého rysu ideálního typu manželské rodiny nás jen znovu může utvrdit v názoru, že manželská rodina je pojem, který jen více nebo méně odráží skutečnost, značně se odlišující podle empirických údajů v různých typech společnosti a kultury. Nejen pro naši rodinu, ale i pro některé jiné zřejmě platí, že např. vztahy mezi manželskou dvojicí a příbuznými jsou sice omezenější, ale do jisté míry si stále uchovávají svou platnost; můžeme po-

¹³ W. J. Goode, *Industrialization and Family*
Change, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, Industrialization and Society, UNESCO — Mouton 1966, s. 239.

měrně snadno popsat i různá napětí vzniklá právě z udržování nebo naopak neudržování těchto vztahů. Také práva, vzájemné povinnosti a závazky mezi nukleární rodinou a širším příbuzenstvím, přestože nejsou institucionalizovány, anebo, přesněji řečeno, jsou institucionalizovány jen v nepatrné míře a prakticky vždy jako druhořadé ve srovnání s požadavky jiných společenských sfér, zejména sféry zaměstnanecké, zcela nevymizely a rovněž mohou být zdrojem určitých konfliktů. Morální kontrola nad nukleární rodinou je také méně významná, popřípadě je bez účinku, ale víme, že tendence praktikovat tuto kontrolu, hlavně ze strany rodičů, můžeme také najít. Kořeny těchto vztahů jsou pevné a současná psychologie dovede vysvětlit jejich rozpornou povahu. Výběr místa usídlení nemusí být vždy výsledkem svobodného rozhodnutí nové dvojice, zvláště ne tam, kde to reálné podmínky bydlení znemožňují, jako je tomu např. u nás. A dokonce i tam, kde existuje možnost svobodné volby, nemusí být tento vzor chování striktně dodržován a mohou být respektovány jiné kulturní vzorce (častější bydlení vícegeneračních rodin ve venkovských typech osídlení, určované také typem a strukturou osídlení apod.). Bylo shromážděno mnoho důkazů, aby se dokázalo, že svobodná volba partnera je jen relativně svobodným aktem, aktem podmíněným reálnými možnostmi, ale i možnostmi překročení vlastního sociálního rámce.¹⁴

A tak bychom mohli pokračovat dále v tomto srovnávání skutečnosti s obecnými znaky manželské rodiny, jak byly uvedeny Goodem v jeho výčtu. Narážíme tu však stále na jeden závažný problém, který můžeme naznačit již nyní: Je více než pravděpodobné, že změny v rodině a s nimi související určité pozorovatelné trendy obsahují v různých podmínkách různé podstatné i méně podstatné difference. Můžeme také předpokládat, že některé trendy se nebudou uskutečňovat ve smyslu jejich absolutního naplnění, neboť i tyto zdánlivě nezměnitelné procesy mohou mít své limity, a to dokonce ve své vnitřní struktuře. Objevit, stanovit, analyzovat a popsat hranice omezující změnu — to je jeden z našich vážných úkolů, před nímž bohužel stále ještě stojíme a

jehož postupné zvládání by mohlo umožnit i reálnější predikce trendů pro nejbližší budoucnost.

Bylo již mnohokrát dokazováno, že existuje jistá shoda a někdy až funkcionální harmonie mezi industriálním systémem a systémem manželské rodiny, jež bývá v anglosaské literatuře tak často vyjadřována slůvkem „fit“. Toto tvrzení však nesmí znamenat další idealizaci skutečných poměrů, může pouze vyjádřit, jen částečně a „ideálně“, určité shodné a komplementární strukturální procesy v rodině i příbuzenském systému a v širším sociálním systému. Faktem je, že rodinný systém se do jisté míry přizpůsobil požadavkům moderní průmyslové výroby a že v nich našel podmínky pro řešení některých svých konfliktních vztahů. Ideálně a v tomto smyslu přibližně je možno odvodit a empiricky doložit, že v zaměstnaneckém systému dosahuje jedinec svou pozici především na základě svého individuálního výkonu, který je závislý na požadavcích plynoucích z jeho zaměstnání a nikoli z respektování jeho rolí v partikularistické struktuře příbuzenského a rodinného systému. Jeho výkon je měřen univerzalisticky, to znamená podle stejných měřítek uplatňovaných na všechna individua, která vstoupila do neosobní sítě trhu a organizačních vztahů. Systém výkonu je opakem rodinného systému. Rodina tradičně měla partikularistický charakter v hodnocení jednotlivce, uplatňovala askriptivní kritéria a samotný výkon v širších vztahových soustavách mohl být jen hlediskem druhotným, primárně ovládaným a regulovaným rodinnými vztahy. Je zajímavé, že tento charakter rodiny se v kapitalistické společnosti prosazuje ve vlastnickém systému, kde stále platí princip dědictví.

Na druhé straně strukturální přizpůsobení rodiny industrializačním potřebám nebylo vůbec harmonické, ale spíše drastické, posuzujeme-li je z hlediska osudu jednotlivců i celých sociálních skupin, jejichž tradiční soustava hodnot a věr byla ostře konfrontována s novou situací, která dosud neměla odpovídající vykrystalizovanou kulturu pronikající základní socializační skupiny, tj. především rodinu. Problém rodiny se v tomto ostrém konfliktu situace a kultury začíná intenzí-

¹⁴ R. K. Merton, *Intermarriage and Social Structure: Fact and Theory in W. J. Goode, Readings on the Family and Society*, Prentice-Hall 1964, s. 57.

něji jevit jako problém krize rodiny. Nejde však jen o banální konflikt starého s novým. Jde o konflikt, který se v podstatě neustále reprodukuje jako výsledek střetávání funkčních a v tomto smyslu objektivních požadavků obou těchto systémů. Jako příklady uvádí Goode tyto skutečnosti: Péče o děti je sice stále převážně záležitostí jednoho člena rodiny a jedné strukturální rodinné role — matky, která však již není širším příbuzenským systémem osvobozena od práce v průmyslové sféře, anebo jinými slovy marxistické terminologie, je jí „umožněno“ účastnit se společenské výroby, ale není osvobozena od péče o děti. Můžeme dodat, že jí však není umožněna volba mezi prací a péčí o děti, chce-li je nasytit nebo později udržet na určitém průměrném stupni životní úrovně. Není jí však ani umožněna osobní regulace rytmu práce, jako je tomu v zemědělství (mimo nevolnictví a robotu), ale je pohlcena a spoutána univerzalistickým, neosobním rytmem organizované práce.

Napětí mezi rodinami a širšími industrializací vyvolanými strukturami se projevuje i v rozporech a konfliktech sociální stratifikace. Do univerzalistické a výkonem definované sociální pozice vstupuje člověk z osobní, partikularistické a askriptivní rodiny a opět se do ní vrací poté, co se výkonem v sociální sféře, v sociálních institucích a organizacích definoval v hierarchii jejich statusů. Nejen jeho start je tedy určen rodinou a její specifikou, ale i konečné efekty jeho výkonu jsou rodinou opět modifikovány podle jejích vlastních principů.¹⁵

Hledáme-li však potvrzení hypotéz o vzájemném vztahu industrializačních proměnných k proměnným v oblasti rodiny a příbuzenství v historii, zjišťujeme, že industrializace nemusí být a není vždy naprosto nezbytným předpokladem existence manželské nukleární rodiny. Typ příbuzenského systému, který se v mnoha ohledech shodoval s typem moderní nukleární manželské rodiny, existoval například v některých nejstarších společnostech západní Evropy; takový systém

byl rozšířen ve francké, anglosaské, keltské společnosti atd. a dokonce je dokázáno, že nezávislá nukleární rodina existovala v 15. století v anglickém hrabství v Kentu. Podle převládajícího mínění odborníků je také velmi pravděpodobné, že tento typ příbuzenského systému existoval i v jiných částech světa ještě před tím, než novodobé dějiny ovládla industrializace. Konečně je známo, že některé nejprimitivnější společnosti loveckého typu jsou organizovány na základě nezávislé nukleární rodiny.¹⁶

Proto ani nelze bezvýhradně přijmout myšlenku, že existence nezávislé nukleární rodiny za všech podmínek podporuje a usnadňuje industrializační procesy.

Tak například S. Greenfield (1961) shledal, že ekonomický systém společnosti na ostrově Barbados, založený na vývozu a obchodu se zemědělskými produkty, má tyto zvláštnosti: Jednotlivec dostává za práci mzdu, práce je výkonově orientována, existuje zde otevřený třídní stratifikační systém, ačkoli jinak příbuzenský a zaměstnanecký systém jsou značně odlišné. K. Goughová, která analyzovala nayarský příbuzenský systém, dokázala, že matrilineální systém této společnosti se začal rozkládat ještě před začátkem industrializace a příčinami tohoto rozkladu byly obchodní a politické změny, které vytvořily mnoho nových zaměstnaneckých příležitostí a oddělily zaměstnaneckou sféru od příbuzenského systému.¹⁷

Z toho vyplývají velmi oprávněné názory, že tyto procesy změn v rodině začínají diferenciací zaměstnanecké a příbuzenské struktury, jímž industrializace poměrně vyhovuje, avšak není pro ně bezpodmínečně nutná.

Na tomto výsledném názoru mají velký podíl zejména myšlenky tří předních sociologů: Ogburna, Burgessa a Parsonse. Ogburn začal již v roce 1928 rozvíjet myšlenku, že americká rodina se postupně více a více oddělovala od sociální struktury svými nedomácími funkcemi. Burgess ukázal, že malá nukleární rodina se postupně „emancipuje“ od vlivu širšího příbuzenského systému. Ko-

¹⁵ Srovnej W. J. Goode, *Industrialization and Family Change*, in D. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Industrialization and Society*, UNESCO — Mouton, 1966, s. 243 a dále výsledky výzkumu P. Machonin a kol.: *Výzkum vertikální sociální diferenciacie obyvatelstva ČSSR*.

¹⁶ N. Zelditch, Jr., *Family, Marriage and Kinship* in R. E. L. Faris, *Handbook of Modern Sociology*, Rand McNally and Company, 1964, s. 724.

¹⁷ Tamtéž s. 725.

nečně Parsons je původcem myšlenky o strukturálně funkcionální izolaci manželské rodiny.

Parsons porušil tradiční sociologický přístup k rodině, v němž se od počátku věnovala větší pozornost individuálnímu uspokojení jednotlivce než komparativním strukturálním pohledům. Jeho výchozí myšlenka je velmi zajímavá. Pokusil se nejdříve analyzovat příbuzenskou terminologii jako oblast relativně neměnných vztahů, které by podle jeho názoru mohly zčásti odrážet skutečnou institucionální strukturu příbuzenství. Příbuzenský systém označil Parsons jako „otevřený, multilineální a manželský“.

Je třeba upozornit, že například srovnání naší příbuzenské terminologie se systémem anglosaské terminologie neukazuje v sociologickém smyslu těchto vztahů žádné podstatné difference kromě diferenci jazykových. Základem tohoto systému je existence manželské rodiny, tedy rodičů a dětí. Neexistuje jiná poznatá jednotka, která by se nějakým způsobem dotýkala nebo by přímo protínala systém těchto vztahů, na jehož principech jsou určiti členové zahrnuti do základní jednotky a jiní jsou od ní naopak odloučeni. Také v češtině, stejně jako v angličtině, máme dva základní pojmy: rodina a příbuzní. Rodina se vztahuje pouze k manželské jednotce, zatímco pojem příbuzní implikuje určitou solidaritu, pouze však k tomu, kdo je příbuzný. Parsons zdůraznil, že žádná ze sedmi osob nejužšího kruhu vztahů manželské rodiny není a nemůže být ztotožňována s jinými osobami vně této rodiny (otec-matka; bratr-sestra; syn-dcera; manžel(manželka) a na-proti tomu strýc-teta; bratranec-sestřenice; atd.). Skutečnost institucionalizované monogamie se odráží ve faktu, že nový druh nebo družka jednoho z rodičů je opět otcem nebo matkou a odlišuje se v angličtině pouze předponou „step“ a v češtině slovem „nevlastní“. Naproti tomu se nerozlišuje otcova nebo matčina rodina orientace a snad jen v tradiční převaze častějšího dědění jména po otci lze nalézt ještě stopy určité preference.

Z hlediska dětí „ego“ je ego rodina orientace postavena na roveň rodiny orientace manželka ego. Členové obou těchto rodin jsou pro děti ego shodně dědy, bábami, strýci a tetami. V každém příbu-

zenském systému je velmi důležitý fakt, že na základě tabu incestu je každý jednotlivec členem dvou manželských rodin. Tento fakt je v našem systému o to důležitější, že — jak dále dokazuje Parsons — manželská rodina je ve stavu strukturálně funkcionální izolace. Parsons upozorňuje na fakt, že ani nová manželská dvojice a nově vzniklá rodina, ani jejich rodiny orientace nemají strukturálně zajištěnou prioritu statusu. Znamená to vyrovnávání mocenské situace, jejímž předpokladem je dodržování objektivitu a nestrannosti obou rodin orientace. Také proto se manželství jeví jako základní vztah tohoto systému. Strukturální izolaci podporuje skutečnost, že manželství vzniká nikoli volbou na základě výběru a vlivu příbuzných, ale pouze volbou vyplývající z individuální preference. Důraz na nové manželství se projevuje i tím, že individuum je zcela odděleno od své rodiny orientace: vzniká nová rezidenční jednotka.

V mechanismu výběru partnera hraje velkou roli motivace této volby. Úzce souvisí s komplexem tzv. romantické lásky. Parsons tím vysvětluje skutečnost, že každý sociální systém směřuje k tomu, aby alespoň částečně omezil rozsah „osobních“ emocionálních citění, zejména u těch činností, u nichž je jejich bezprostředním zdrojem. Toto limitování afektivní spontaneity je zřejmě příčinou, proč v příbuzenských systémech, kde se nová manželská dvojice musí zařadit do širšího příbuzenského svazku, je volba partnera záležitostí rodičů nebo nejbližších starších příbuzných. Funkcionálním ekvivalentem, který substituuje tyto mechanismy ovlivňování výběru partnera, je právě romantická láska. Na jejím základě je alespoň do jisté míry zaručena konformita s očekávanými rolemi. Takovou první očekávanou a uskutečňovanou rolí je být zamilován. Tendenci k univerzalitě tohoto vzorce chování podporuje tzv. kultura mladých, v níž je stav zamilování uznáván jako jeden z předpokladů dosažení úplné dospělosti.

Význam Parsonsova přístupu pro analýzu změny v rodině se zde projevuje ve zvlášť výrazné podobě. Romantická láska bývá tradičně interpretována jako vzpoura spontaneity proti omezující, represivní moci rodičů, jako novota, jež se obje-

vuje v nových ekonomických a sociálních podmínkách novověku. V Parsonsově interpretaci však tato glorifikovaná a později i kritizovaná základní změna v systému rodiny a sexuálních vztahů vůbec je funkcionálním ekvivalentem rodičovské role a má stejně přispět k integraci a stabilizaci rodiny jako multifunkční sociální jednotky. Osvobozující vzpoura romantické lásky se tak stává z osvoboditele spontaneity nástrojem regulace a nakonec i potlačení erotických a sexuálních potřeb individua.

I když jde bezpochyby o velmi významný postřeh, který poněkud modifikuje běžnou interpretaci významu romantické lásky, přesto je třeba zdůraznit, že i zde se projevuje funkcionalistická jednostrannost Parsonsova přístupu ke společnosti. Fenomén romantické lásky bezpochyby není jen funkcionálním ekvivalentem, ale je také výrazem uvolnění určité pevné struktury sociálních vztahů.

Další úvahy o příbuzenství spojuje Parsons výhradně s problémy tzv. socioprofesionální sféry. Vysvětluje, že v souvislosti s moderní společností se často hovoří o asimilaci rolí pohlaví. I když v mnoha formálních ohledech lze tuto asimilaci pozorovat a dokázat, mnohem důležitější se mu zdají momenty, které spíše podtrhují asymetrii ve vztazích manželského páru. Status určený socioprofesionálním zařazením je do značné míry oddělen od statusu získaného v rodině. Pro socioprofesionální systém je jednotlivec nositelem svého statusu sám, bez ohledu na svou rodinu. Vzhledem k speciálním rolím ženy zůstává trvalou oporou pro zajištění rodiny mužův příjem, který se váže na jeho status. Dokonce i v těch případech, kdy žena má svou vlastní práci, což je velmi časté ve středních amerických vrstvách a zcela běžné u nás, nemůže podle Parsonsova názoru vstoupit do rovné soutěže s muži aniž by byla zároveň ohrožena solidarita malé rodinné jednoty. Normální vdané ženě je do jisté míry znemožněno dokázat svou elementární rovnost s manželem. Parsons uzavírá své úvahy tím, že v uskutečňování ženské role vidí nejzřejmější a nejvidentnější zdroj napětí současné sociální struktury americké

společnosti a jeden ze zdrojů obtíží v integraci příbuzenského systému s ostatní sociální strukturou soudobé společnosti.¹⁸

Pokud jde o hodnocení změn, kterými moderní rodina prochází, vyjádřil se k nim Parsons jinde, mnohem později, naprosto jednoznačně. Odmítl tezi o dezorganizaci rodiny. Podle jeho mínění není žádný důvod k tomu, abychom z měnících se populačních a rozvodových trendů usuzovali na absolutní dezorganizaci této jednotky. Je to spíše dezorganizace přechodného období, která se projevuje zejména tím, že rodina se stala v procesu změn daleko specializovanější jednotkou, než tomu bylo v kterékoli dříve známé společnosti. Proces, v němž nepřibuzenská struktura začíná nabývat prvotní a základní důležitosti, je nevyhnutelně spojen s procesem „ztráty rodinných funkcí“. Tento proces je naprosto nevyhnutelný, souvisí velmi úzce s celkovým stupněm rozvoje dané společnosti a může mít, podle Parsonse, velmi různou podobu, v níž se v konkrétních podmínkách prosazuje. Parsons naopak spatřuje v těchto procesech změn příznak relativně se stabilizujícího nového typu rodinné struktury.¹⁹

V porovnání s těmito závěry ještě dnes zcela ob stojí Engelsovo, v nedávné minulosti neuznávané, obecné vyjádření o vzájemném rozvoji dvou základních sfér lidských dějin (sféry práce a sféry rodiny), které je obsaženo v předmluvě k 1. vydání *Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu*.

Existence nukleární manželské rodiny není tedy nevyhnutelně spojena s technickým pokrokem a změnami ekonomické základny. Naopak, technický pokrok nevedl v historii vždy nezbytně k přesunům uvnitř rodinně příbuzenského systému. Goode uvádí bohaté příklady podobných historických situací. Upozorňuje například na evropské společnosti ve 12. a 13. století, které jsou zatím z tohoto hlediska zcela nedostatečně analyzovány. Jejich relativně vysoká technická úroveň, jež byla spojena s rozkvětem věd, umění, řemesel, průmyslu atd., neměla žádné důsledky pro strukturu příbuzenských a rodinných vztahů, i když by tu jistě bylo možno najít náznaky nově se rodící individuální

¹⁸ Srovnej T. Parsons, *The Kinship System of the Contemporary United States*, in: T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, Collier – Macmillan 1964, s. 177–196.

¹⁹ T. Parsons, *The Stability of the American Family System*, in: N. W. Bell and E. F. Vogel, *A Modern Introduction to the Family*, The Free Press, N. Y., Collier – Macmillan, 1960, s. 93–97.

filosofie, která vyústila v období renesance v obrát v hodnocení lidského života, jeho smyslu, individuálního štěstí apod. V Číně je v určitých historických etapách zaznamenávána vysoká mobilita, mechanismy obsazování rolí přestávají fungovat na základě příbuzenství (Goode uvádí, že jedna třetina až tři čtvrtiny „nových mužů“ bylo skutečně novými muži a pouze asi jedna pětina z celku těchto nových osob měla předky stejného sociálního postavení). Klade se důraz na výkon a schopnosti. Tento vývoj je podporován relativně vysokou technickou industriální úrovní, přesto se však neobjevují žádné náznaky změn v rodině.

Evropská společnost naproti tomu měla zřejmě všechny předpoklady k tomu, aby se v příhodných podmínkách ujala nová ideologie, jejíž stopy sahají několik století zpátky, do doby než se objevily první industrializační tendence. Evropský systém se podstatně lišil od ostatních systémů běžně rozšířených ve světě. Nebyl tu ani klanový, ani lineární systém, rodiče sice organizovali výběr druhu nebo družky pro manželství, avšak individuální hlas volených získával stále větší váhu, výchova nerozdělovala mladé ženy a muže, i když jistě odchylky ve výchově existovaly. Dětská manželství nebyla zdaleka tak častá jako v jiných částech světa. Širší rodina žila pod jednou střechou, ale byl to často spíše ideál než skutečnost. Půdy bylo do jisté doby, než se podstatně změnil populační rámec, stále dostatek, takže mladá dvojice často začínala samostatný život a oddělovala se od svých vchozích rodin. To vše byly samozřejmě spíše náznaky, které se v určitých podmínkách náhle začínaly měnit v pravidla. Toto načrtnutí situace je samozřejmě jen velmi přibližné.

V našich podmínkách pozorujeme vždy snahu (nejprve církevních, později i světských orgánů) omezovat pomocí různých předpisů vznik manželských svazků, regulovat sňatky mezi určitými skupinami obyvatelstva a získávat tak i další příjmy z různých poplatků. Teprve během let 1868 a 1869 bylo dosaženo například zrušení politického konsensu k manželství v části Rakouska, mimo jiné také v Čechách.²⁰

Půda se ve většině evropských zemí dělila tak, že se buď rozdělovala mezi děti, nebo ji dědil nejstarší syn. Je samozřejmé, že tato zvyklost a norma v určitém období přispěla ke vzniku kritické situace, neboť stále přibývalo těch, kteří byli odpoutáváni od půdy. To je právě období vzniku volné pracovní síly, jejíž existence je svázána i s novodobými strukturálními přesuny v rodině.

Goode zdůrazňuje takové skutečnosti, jako bylo rozšíření puritánské morálky na Západě a její důraz na individuální odpovědnost a na zvláštní místo partnerského vztahu v této ideologii. Každý byl zodpovědný sám za sebe, a to jistě sehrálo nemalou roli v přijetí nových kritérií pro hodnocení a zařazení jednotlivce do společenského celku. I takové události, jako byl rozchod Jindřicha VIII. s Římem a jeho vlastní rozhodnutí, pokud jde o jeho manželskou volbu, nemohly být bez významu.

Jsem přesvědčena, že naše vlastní historie by mohla být stejně vhodným podkladem analýzy podobných procesů v našich podmínkách, které se v mnoha ohledech lišily od vyspělejších a v té době svobodněji se rozvíjejících zemí západní Evropy.

Velmi zvláštním a zajímavým případem jsou některé tendence současných společností, které se snaží maximálně urychlit tempo svého rozvoje, a tomuto požadavku podřizují i své tendence k úpravě rodinných vztahů zvláštní ideologií i zákony. Ojedinelým případem je Čína, která podle mínění Gooda chtěla jít ještě nad manželskou rodinu a proti staré čínské rodině postavila ideál tzv. komunální rodiny. Podle Gooda musely všechny tyto a podobné pokusy později slevit ze svých cílů, neboť v konfrontaci se skutečností mohly tyto ideály jen dočasně nahrazovat potřeby, kterých je možno dosahovat na bázi individuálního výkonu.

Jaké jsou hlavní znaky změn v rodinné a příbuzenské struktuře? Protože naše možnosti sledovat tyto změny na celosvětových trendech jsou více než skromné, nezbyvá opět než se spolehnout na mínění tolikrát již citovaného W. J. Gooda. V jeho přehledu nejzákladnějších světo-

²⁰ J. Klabouch, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Rozpravy NCSÁV, 1960, sešit 5.

vých změn v rodinných vzorcích jsou ob-
saženy tyto znaky:

1. Svoboda manželské volby — přičemž uzavírání sňatků přestává být v rukou starších, manželská dvojice musí být ekonomicky nezávislá; věk nevěst se poněkud snižuje v Japonsku, ale lehce stoupá v Číně a podstatně v arabských zemích a v Indii; věk pro uzavření sňatku u mužů je závislý na mnoha dalších proměnných, které jsou v různých podmínkách různé; vzory třídní homogamie se příliš nezměnily; v kulturách, kde bylo téměř univerzálně rozšířeno manželství, je možný pokles procenta těch, kteří vůbec kdy vstoupili do manželství (Indie, Japonsko, Čína); ubývá věkově nerovných manželství.
2. Ubývá manželství mezi příbuznými.
3. Mizí věno anebo cena vyplácená za nevěstu.
4. Nelegitimita vzrůstá tam, kde bylo zvykem uzavírání manželství mezi dětmi (Indie).
5. Konkubináty a polygamie mizí.
6. Teoreticky není možno předpovídat, zda a v jakém systému bude nízká nebo vysoká fertilita. Ta je závislá na potřebách a zájmech dvojice, nikoli na potřebách a zájmech příbuzenského systému; zpravidla klesá pod vlivem industrializace.
7. Infanticidy mizí v zemích, kde byly praktikovány.
8. Matrilinéalnost slabne.
9. Rozvodovost je vysoká, avšak trendy jsou v různých zemích závislé na jejich předcházející úrovni.
10. Po smrti jednoho z manželů nebo po rozvodu je pravděpodobnější uzavření nového manželství tam, kde předtím tyto případy byly jen ojedinělé.²¹

Tento jen poněkud hrubý a ptačí optikou celosvětovosti poznamenaný výčet některých základních trendů v obecném měřítku nemůže pochopitelně takřka vůbec postihnout vnitřní napětí a bizarnost vnitřních změn, které rodina prodělává a které není možno zachytit jinak než v konfrontaci s empirickým materiálem, o němž je již předem možno říci, že jeho uvedení na společný jmenovatel je více než problematické.

Zůstává nám zde tedy nedořešena závažná otázka: Jak ve skutečnosti dochází k úpravě vnitřních vztahů mezi jednotlivými členy manželské rodiny, zejména mezi rodiči a dětmi i mezi manžely navzájem v různých situacích a v různém sociokulturním prostředí.

Často se hovoří o tzv. „demokratickém“ nebo „demokratičtější“ uspořádání těchto vztahů v moderní rodině. Stojíme zde opět, jako to bývá ve vývojových přístupech ostatně zvykem, před otázkou, co bylo dříve: politický demokratismus západních společností, jeho instituce a ideologie, nebo demokratizace rodiny a její vliv na socializaci demokratické kultury a politiky? Pokud nebudeme chtít řešit takto položenou otázku, můžeme konstatovat, že není možné při zkoumání vnitřní demokratizace rodiny opomíjet spolu s ekonomickými změnami vliv politické a občanské kultury a politických institucí a zároveň nerespektovat zásadní odlišnost rodinných vztahů založených na zcela jiných principech a tvořících zcela jinou strukturu, než obsahuje a tvoří politický systém. Rodina jako malá skupina, založená na principech osobních vztahů a subtilních pout, nemůže uplatnit většinový princip ani ne mechanismus politického demokratismu. Jestliže rodina může stejně jako politický systém zvyšovat svou toleranci, volnost svých členů a zužovat okruh trestného chování, a tedy obecně i svou kontrolu, pak v rozhodovacích procesech jí jsou zásadně upřeny přednosti mechanického principu většiny, a tedy i institucionální regulace vnitřního konfliktu. Můžeme pozorovat růst nebo pokles moci toho nebo onoho člena rodiny, můžeme pozorovat i určité vyrovnání, přiblížení pozic členů a růst vzájemné tolerance, nebo naopak růst vnitřních konfliktů s rozpadem jednotlivých rodin. Nemůžeme však v takto pojaté demokratizaci rodiny hledat nějaké východisko z těchto napětí. Chtěla bych také upozornit na zásadní nepřesnost v tradičním používání termínu demokracie a demokratizace vnitřní struktury rodiny, protože zde není žádný demos (pokud ovšem jednoho z manželů nechápeme jako reprezentanta lidu). Bylo by přesnější hovořit o tendenci k rovnoměrné distribuci moci v rodině nebo re-

²¹ W. J. Goode, *Industrialization and Family*, UNESKO — Mouton 1966,

Change, in B. F. Hoselitz, W. E. Moore, *Indus-*
s. 249–250.

distribuci ve prospěch ženy, a případně k růstu tolerance.

Z metodologického hlediska je třeba upozornit na důležitý pokrok, který sociologie udělala tím, že také strukturu vnitřních vztahů a rolí i mocenskou strukturu v rodině začala pojímat jako proces změn, které je možno zachytit v čase. Zde můžeme vzpomenout alespoň výsledků Koozova výzkumu z roku 1946 *Rodiny v obtíži*, kde je popsáno, jak se například mění mocenská pozice muže v rodině v případě, že musel dočasně z důvodů lékařské hospitalizace v nemocnici opustit rodinu. Dominantního postavení v rodině dosáhla po jeho odchodu matka. Její postavení se sice s příchodem manžela opět poněkud snížilo, ale zároveň ani jeho vlastní původní pozice nezůstala zachována, takže se k sobě navzájem přiblížily. Podobně je možno zaznamenat i změny mocenské struktury rodin za války a po ní, kdy hromadně docházelo k obsazování a nahrazování manželských rolí ženami.²²

A tak můžeme ukončit naše úvahy stále se opakující otázkou — jaké jsou vlastně změny v současné rodině. Není mystifikací, když řeknu, že materiálu, který vždy nějakým způsobem na tyto otázky odpovídá, je doslova nepřeberné množství. Avšak prostorové a časové možnosti tohoto příspěvku omezují mé původní záměry.

Všechny tyto spíše útržkovité a často také nesystematicky uváděné poznámky nemají sloužit jako argumenty polemizující s tvrzením, že industrializace je v úzké souvislosti s procesy změn v rodině. Měly spíše naznačit problematičnost jevových souvislostí mezi industrializací a změnami v rodině a ukázat na potřebu daleko subtilnější analýzy těchto vztahů, které je třeba pojímat, chceme-li předejít krátkým spojením — na jedné straně jako procesy ve vzájemném vztahu, ale na druhé straně také jako procesy komplementární a relativně svébytné, z nichž každý má své vlastní cíle a tendence. Z tohoto hlediska je potom nutno rozlišovat, které změny v rodině byly skutečně způsobeny vnějšími faktory a které měly naopak své zdroje výlučně vnitřní povahy. Ze tyto zdroje a vnitřní změny nebyly bezvýznamné a malé, jsem se snažila

aspoň částečně naznačit a dokázat. V tomto metodologickém závěru pak vidím základní východisko pro analýzu změn současných a previzi budoucích.

* * *

Jestliže se nám tvrzení o bezprostřední determinaci vývoje rodiny industrializačními procesy dnes jeví jako problematické, pak tento závěr nebude bez důsledků ani pro současnost ani pro představy budoucích změn. Obraz společnosti bez rodiny, kde reprodukce lidstva je stejně racionalizovanou činností jako všechny ostatní činnosti člověka, ovládané všudypřítomným principem efektivní organizace, není dnes představou novou a zdá se, že ani ne příliš fantastickou. Svět velkých organizací s jejich důrazem na úspěch, na neosobní vazby adaptovaných nositelů předepsaných rolí má dnes stále větší tendenci vytvářet systém racionalizovaného pohodlného štěstí, kde každý individuální, zvláštní, hluboký prožitek narušuje „předzjednanou harmonii“ bezkonfliktního fungování.

Tento „skvělý svět“ snad nejpřesněji domyšlený Aldousem Huxleyem v jeho románu *Konec civilizace* (1933) nemá své zdroje pouze v technickém vývoji. Je jen logickým důsledkem některých tendencí společenských věd, jež se snaží najít své místo ve světě účelnosti a klidu, je důsledkem principu organizování lidí k efektivní činnosti. Pesimistická vize „skvělého světa“ v sobě neobsahuje rodinu; osobní, individualizovaný vztah se stává nemravem, necudností, stavem zvrátnosti, protože je v rozporu se světem adaptace a úspěchu.

Smysl změny, smysl zvláštností, smysl individualizace člověka, smysl konfliktu dnes nabývá nových rozměrů a nového významu a obrací naši pozornost k problému rodiny z docela jiných hledisek, než tomu bylo dříve. Rodina jako zdroj individuálního a sociálního konfliktu i harmonie, jako nositel rozporů, jež vedou ke změně, se stává důležitým činitelem sociální rovnováhy, dynamické rovnováhy, stává se zdrojem autenticity člověka, jeho individualizace a v tomto smyslu i humanizace.

²² M. Zelditch, Jr., *Family, Marriage and Kinship*, in R. E. L. Faris, *Handbook of Modern Sociology*, Rand McNally and Company, 1964, s. 710–711.

Власта Фишорова: Отношение основных переменных цивилизации к изменениям в образцах поведения в семье

Многие из обществоведов и социальных политиков с самого начала индустриализации называли процессы изменений в семье кризисом семьи. В настоящее время наблюдается противоположная тенденция: имеются только немногие, которые хотели бы так просто оценивать изменения в семье.

Кажущаяся несравнимость разных трендов и тенденций в разных социальных системах, несходство наиболее актуальных проблем в разных странах (напр. разные тренды в вопросах населения) затрудняли и затрудняют разработку более менее законченной теории изменений в семье, но одновременно дают важные материалы и инспирируют на теорию такого рода.

Сам характер проблемы затруднял необходимое обобщение. Надо было справиться с неспособностью выйти из рамок личных критериев оценки, нужно было уделять большее внимание изменениям самим, нужно было отказать от самых разных мифов, как напр. от мифа о более покойном и лучшем прошлом, более благоприятном для семейной жизни, исправлены были и прежние оптимистические представления о больших возможностях социальных наук при восстановлении прошлого посредством сравнительного анализа разных культур, произошёл отказ от взглядов, переоценивших влияние моральных идей в противоположность воздействию настоящих условий жизни семей.

Историю приемов и разработки проблематики семьи можно рассматривать с одной стороны как результаты социальной политики, с другой стороны как историю создания научно-теоретических концепций. В тоже время можно наблюдать изменения в общественном мнении.

Сначала марксизм очень хорошо соединял теоретическую концепцию с практическими решениями. Тем, что он подчеркнул историчность семьи как одной основной общественной категории, что не воспринял семью как изолированную общественную единицу, а истолковал ее на основе более широкого контекста, он занимает действительно передовое место в научном подходе к семье. Позже конечно снижался интерес к этой области, теорией пренебрегалось и происходило абсурдное догматизирование отдельных марксистских идей. В этом контексте надо рассматривать работу Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства».

Основной вопрос, поставленный в статье, это вопрос, имеем ли право объяснять изменения в семье как результат процессов индустриализации в современных обществах, когда много специалистов обратило внимание например на тот факт, что семья сама является универсальным источником изменений. Семейная система фактически приспособилась до определенной степени требованиям современного, промышленного производства, она приводится как ти-

пичный пример структурно-функциональной адаптации. Однако в тоже время известно, что это приспособление не было совсем гармоничным, но скорее жестоким с точки зрения судьбы лиц или целых социальных групп. Изменения являются часто результатом столкновения функциональных, и в этом смысле объективных требований двух основных систем — семейно-родственного и социально-профессионального. Индустриализация не была всегда неизбежной предпосылкой для существования законной, ячеечной семьи. Она не связана неизбежно с техническим прогрессом и изменениями в экономической базе.

Эти размышления не полемизируют с утверждением, что индустриализация находится в тесной связи с процессами изменений в семье, но скорее они хотят указать проблематичность связи явлений между индустриализацией и изменениями в семье. Эти процессы необходимо воспринимать как процессы с взаимным отношением, но тоже как процессы относительно своеобразные, с собственной направленностью и тенденциями.

Summary

Vlasta Fišerová: Relation of the Basic Civilization Variables to the Changes in the Family Behaviour Patterns

Since the beginning of industrialization, a good many social scientists and social politicians have called the processes of change taking place in the family "the crisis of the family". Today, on the contrary, an opposite tendency may be observed: there are only very few of those who would be willing to evaluate the processes of change in the family in such a simplifying way.

The apparent incomparability of the diverse trends and tendencies in various social systems and the dissimilarity of the most topical problems in various countries (e.g. various population trends) have made — and are making — the elaboration of a more accomplished theory of the changes in the family more difficult, and simultaneously present significant material and sources of inspiration of such a theory.

The very nature of the sphere of this problem has impeded the desirable generalization. It was necessary to cope with the inability to overreach the personal valuation criteria, it was necessary to pay more attention to change as such, it was necessary to give up most various myths, such as the myth of a more quiet and better past, more favourable for family life; also the original optimistic ideas ascribing great possibilities to the social sciences in reconstructing the past by means of comparative analyses of various cultures were corrected, and the views overestimating the influence of moral ideas in contrast to the impact of the actual conditions of family life were abandoned.

The history of the approaches and elaboration of the family problems can be followed, on the one hand, as the results of social policy, and, on the other hand, as the history

of creating scientific-theoretical conceptions. At the same time, it is also possible to trace the changes in public opinion.

At the beginning, Marxism succeeded in most luckily connecting the theoretical conception with practical solutions. By stressing the historicity of the family as one of the basic social categories, by not conceiving the family as an isolated social unit but by explaining it from a broader social context, it was actually the first to adopt a scientific approach to the family. Later on, of course, its interest in this sphere of problems decreased, theory was neglected and an absurd dogmatization of the separate Marxist ideas took place. It is in this context that especially Engels' work *The Origin of the Family, Private Property and State* has to be considered.

The basic question presented in this paper is the question whether we have the right to explain the changes in the family as a consequence of industrialization processes in modern societies, while many experts have drawn our attention e.g. to the fact that it is the family itself that represents a universal source of change. The fact that the family system has become, to a certain degree, adapted to the requirements of modern in-

dustrial production, is mentioned as a typical example of a structurally functional adaptation. At the same time, however, it is a well-known fact that this adaptation was not at all harmonious, but rather drastic from the viewpoint of the fate of both individuals and whole social groups. Changes are often the result of conflicts among the functional — and in this sense objective — demands of the two basic systems, i.e. the family relationship system and the socio-professional system. Industrialization has not always figured as an absolutely indispensable precondition of the existence of the conjugal nuclear family, it is not necessarily connected with the technical progress and changes taking place in the economic basis.

These considerations do not polemize with the argument that industrialization is in narrow connection with the processes of change in the family; they are rather intended to indicate the problematic character of phenomenal connections between industrialization and changes in the family. These processes must be conceived as interrelated processes and simultaneously as relatively self-contained processes with their own orientation and tendencies.